

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Marija-Ana D Ü R R I G L (Zagreb – Staroslavenski institut)

(DE)KOMPOZICIJA SREDNJOVJEKOVNIH NABOŽNIH TEKSTOVA

SERMONES MORALES U »LJUBLJANSKOM ZBORNIKU«¹

UDK 821.163.42-97.09"04/14"
003.349.1

U hrvatskoglagoljskome »Ljubljanskom zborniku« iz 15. stoljeća nalazi se naslov-marginalija *Sermones morales* koja se odnosi na dva teksta: na obradu epizode suda dušama iz Pavlove vizije i na skraćeni tekst Legende o sv. Makariju. Tekstovi su povezani zajedničkom temom, sudbinom duše poslije smrti. Postupak dekompozicije (možda čak pisanja po pamćenju, jer se promatrani tekstovi opiru o otprije poznate sadržaje), dodavanje apela i tumačenja u izravnom obraćanju autorskoga pripovjedača primatelju, te su sastave gotovo spojili u jedan i približili ih žanru sermona. Elementi iz izvornika – iz vizije i legende – svedeni su time gotovo na egzemplu. No kako je srednjovjekovne žanrove uopće teško međusobno dijeliti i klasificirati, tako i promatrana dva sastava postaju »sermones« tek povremenim »uključivanjem« glasa pripovjedača/proповједника u dosta šturo narativno i dijaloško tkivo teksta. Iz stilskih je postupaka bjelodano kako je pripovjedaču/autoru više stalo da razumljivo prenese vjersku pouku, nego da je izrazom ukrasi. Dva teksta što dolaze pod zaglavkom *Sermones morales* primjeri su tipična srednjovjekovnog postupka dekompozicije i rekompozicije pojedinih epizoda ili većih tekstovnih jedinica-izvornika u nove sastave, koji mogu promijeniti vrsnu pripadnost, pa čak i skliznuti na same rubove pripovjedne proze kojoj su njihovi izvornici nekoć pripadali.

1

U tzv. »Ljubljanskom zborniku« iz 15. stoljeća na fol. 21 zapisan je kratak tekst pod naslovom *(Bla)Ž(e)ni P(a)v(a)lv' [sic!] o ishodi d(u)šb.* »Ljubljanski zbornik« (dalje: C Lab) sadrži razne tekstove vjerske tematike, kao što su primjerice legende, prenja i egzemplu.² Hercigonja spominje jedan kratki poučni eshatološki tekst (daje mu naslov *Blaženi paval' o ihodi duš'...*) i zaključuje: »Cijeli taj glagoljski tekst očito je samo nekim općim reminiscencama

¹ Rad je rezultat istraživanja na projektu »Hrvatska i europska književnost srednjeg vijeka« koji se provodi uz potporu MZOŠ RH.

² Usp. opis u Ivan Milčetić: *Hrvatska glagolska bibliografija I.* U: *Starine JAZU* 33, Zagreb 1911, str. 231–233.

vezan uz *Pavlovu apokalipsu* koja se na početku i spominje kao poticaj (... se ispisa sveti paval'...) za vlastitu, slobodnu obradu te omiljele teme o 'izlasku duša' koja je ovdje vezana uz svetoga Makarija.«³ Naime, pričanje o sudu dobrim i zlim dušama slijedi iza »napomene« kako je zove Hercigonja »i tako e skazano kako 2 anjela govorista svetomu ocu Makariju«,⁴ pa slijedi opis suda dobrim i grešnim dušama tijekom 40 dana, a zatim slijedi epizoda Makarijeva razgovora s lubanjom. Ona je gotovo identična onoj u »Grškovićevu zborniku«, a svršetak je poziv na kršćansko milosrđe, štovanje nedjelje i zapovijedanih blagdana.⁵

Duža je verzija Pavlove vizije bila prauzorom za cijelu tekstnu vrstu eshatoloških vizija, koje su bile vrlo popularne do u smiraj srednjega vijeka, a Pavlova vizija kolala je cijelom Europom u raznim preradbama na brojnim jezicima. U hrvatskoj srednjovjekovnoj tradiciji sačuvane su i njezina duža verzija (prevedena s grčkoga) i kraća verzija (prevedena s latinskoga).

Tekst u C Lab naslovom se poziva na apostola Pavla, koji je prema predaji bio prvi čovjek uznesen da vidi onostranost.⁶ On glasi:

2

(Bla)Ž(e)ni P(a)v(a)lv' o ishodi d(u)šb ispitati uteže o ishodi d(u)šb. kko po d(u)šu prav(a)dnu i griš'nu pridut' bl(a)zi i zali an'j(e)li. Ičući v'sbki s'voih' dēlb zali an'j(e)lb zalihb dēlb. A dobri an'j(e)lb dobrihb dēlb. I ako b(u)detb prav(a)dna d(u)ša tada blazi an'j(e)li mil(o)stivo vazam'se d(u)šu celujut' ju s' radostiju. A zali an'j(e)li iskōvše dēl' svoihb i ne obret'se vratet' se v' mesta s'voē sb studomb Ako li e(stb) griš'na d(u)ša to božji an'j(e)li stanu odalēko. Zali že an'j(e)li .... ti i čr'ni i s'traš'ni i s'mrad'ni tresu'ci rozi budu'ce nim že stvovo (žestoko?) v'shotet ju k'l(n?)ul'če i proč.. zalē s'tras'ti priložet' ei. I tako va velici tuzi i klēt'vi pro..ajajut' nju Se ispita s(ve)ti p(a)v(a)lv' o ishodi...

To je kratka obrada inače opsežne epizode o sudu dušama iz pune verzije Pavlove vizije.⁷ U prvoj rečenici navedenoga teksta pisar-pripovje-

³ Eduard Hercigonja: *Povijest hrvatske književnosti 2: Srednjovjekovna književnost*, Liber–Mladost, Zagreb 1975, str. 361–362.

⁴ Isto, str. 362.

⁵ Stranica 21 rukopisa na svom je desnom dnu oštećena, pa nije moguće sa sigurnošću tvrditi kako nije bila zapisana kakva rečenica o prijelazu na priču o pustinjaku Makariju.

⁶ Tekst se donosi u latiničnoj transliteraciji, prema načelima izradbe *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, što ga priprema i izdaje Staroslavenski institut u Zagrebu. Slovo »šta« donosi se kao č, »derv« kao j, »jat« kao ê, poluglas kao b, kratice su razriješene u zagradama, a interpunkcija je djelomično prilagođena suvremenu čitatelju.

⁷ Usp. Eduard Hercigonja: *Glagojska verzija pune redakcije Pavlove apokalipse iz Oksfordskog zbornika Ms. Cn. Lit. 414*, »Radovi Staroslavenskog instituta« 6, Zagreb 1967, str. 225–230.

dač određuje svoj stav prema onome što slijedi i nudi primatelju određeni »ključ« za razumijevanje. Omiljena je to tema kasnosrednjovjekovne pisane tradicije, od književnih do tzv. moralnopoučnih djela: i na latinskom i na narodnim jezicima nastaju nove, manje ili više uspjele, preradbe motiva borbe dobrih i zlih anđela oko duše umirućega ili umrloga pojedinca. A sve su to tekstovi nikli na temelju epizode iz grčke duže redakcije Pavlove vizije, napisane vjerojatno u 4. stoljeću. Tu je epizodu zapisao, znatno je skrativši, i anonimni pisar C Lab.

Nakon desetak rečenica teksta stoji novi podnaslov »I tako e skazano kako .b. anđela govorista svetomu ocu Makariju egda človek umiraet' pridu anđeli dobri i zali«, s pričom o tome kako se duše 40 dana vode na sud (i poukom da se zato treba 40 dana moliti za pokojnike), pa zatim razgovor (prenje) Makarija s lubanjom.⁸ Doima se kao da je pisar-kompilator C Lab iz Legende o sv. Makariju uzeo dijelove koji mu trebaju, a odbacio narativni višak i dijalog Makarija i anđela, pa je tako napravio teološki sastav, a ne narativni tekst – odatle sermonske dojam. »Sermonske« u smislu tumačenja, ali i izravnoga obraćanja primatelju, ima znatno više u obradi Legende o sv. Makariju nego u zaista kratkoj priči iz Pavlove vizije. Ono što je tamo dramatično, razrađeno i stilski doradeno, u »Ljubljanskom zborniku« svedeno je na minimum. Ne čudi što je netko kasnije na vrhu stranice C Lab latinicom i latinski zapisao »sermones morales«, jer je smatrao da su susljedni tekstovi upravo to, moralističke propovijedi o sudbini duše nakon smrti (poveznica su dakle tema i poučna/eshatološka funkcija). Možda je ovako kratak tekst »o ishodi duš« (što po predaji gleda apostol Pavao) mogao biti egzemplum koji je propovjednik mogao uklopiti u propovijed?⁹

SERMONES MORALES

I. Tekst – ako se gleda u ukupnosti – oblikovan je kao sermon s narativnim i dijaloškim dijelovima (egzemplum, mala nepravda i prava prenja): tekst o Pavlu je ishodište, a »priča« dvaju anđela i lubanje su potvrda – vezivno je tkivo sastava pouka i adhortacija. Tekst o apostolu zapravo je parafraza klice iz

⁸ Potonja je epizoda zabilježena i u tiskanom senjskom »Korizmenjaku«.

⁹ Posebno je pitanje, na koje se u okviru ovoga rada nemoguće detaljnije osvrnuti, zašto pisar dvaput netočno piše kraticu apostolova imena – Pvlv'?

koje je izrasla Pavlova vizija, naime scena kada dušu koja ide prema Sudištu napastuju zli anđeli.¹⁰

Definicija sermona koju predlaže B. M. Kienzle jest da je to usmeni diskurs izgovoren glasom propovjednika koji se obraća publici u svrhu pouke ili poticaja, o materiji/temi koja se tiče vjere i morala, a obično se temelji na posvećenom tekstu.¹¹ Ovo potonje ne vrijedi za promatrani glagoljski tekst, osim ako se autoritet sv. Pavla kao onoga koji je prvi »ispisao« viđenje o usudu duše nakon smrti ne shvati kao nešto posvećeno, kao autoritet. Kratka obrada Pavlove vizije i susedni tekst o sv. Makariju ipak nose neke od navedenih značajki. Nadalje, Kienzle piše: »The late medieval preacher was a master at taking the measure of his audience, and preaching accordingly. [...] Theatrical settings and props [...] helped to create an atmosphere conducive to learning.«¹² U tom smislu bi lubanja koja govori bila vrlo dojmljiv, zastrašujući rekvizit – barem verbalni.¹³

Promatrani se *sermones morales* ne temelje na posvećenom biblijskom tekstu, ali se opiru o autoritet apostola Pavla kao prvoga čovjeka koji je molio za duše kažnjene u onostranosti i kao prvoga koji je smio ispisati što je vidio. Time je postao jedan od svetaca koje je Julian iz Norwicha nazvala »kynd neyghbours and of our knowyng«,¹⁴ a slično tako i sv. Makarije, jer oba sveca poučavaju puk o tome što se s dušama događa i – neizravno – kako valja živjeti. Pavao i Makarije nisu prikazani kao sveci koji čine čuda, već kao autoriteti koji prenose Istinu. Oni su izabrani da izravno doznaju tajne onostranosti, to je Božja milost (zahvat Boga kao ishodišnog pošiljatelja) koja im je dana, a oni tu Istinu prosljeđuju običnim ljudima, grešnicima. U središte pozornosti postavljen je čovjek, tj. njegova djela i slobodna volja. On više nije nemoćan plijen lukavoga đavla ili pasivan predmet nadmetanja

4

¹⁰ »[...] part of a concerted attempt by religious and moral teachers to persuade the laity of the transience of earthly pleasures and goods, and to the need to seek eternal salvation« – Eamon Duffy: *The Stripping of the Altars*, Yale University Press, New Haven–London 1992, str. 305.

¹¹ Usp. Beverly M. Kienzle: *The Sermon*, Brepols, Turnhout 2000, str. 151–157.

¹² Isto, str. 730.

¹³ »[...] for all its gross physicality, its function was spiritual, to bring home [...] the reality of his own mortality, and thereby to bring him a sense of the urgency of his need for conversion.« – Duffy, nav. dj, str. 307.

¹⁴ Isto, str. 180

vrлина i grijeha, već stvorenje koje se može i mora opredijeliti za Dobro, a protiv Zla. U tome, po Le Goffu, leži zrnce kršćanskoga humanizma.¹⁵

II. Cijeli rukopis C Lab, pa tako i ovaj njegov odsječak, bio je napisan s određenom svrhom i u određenom društvenom kontekstu. Njegova se religioznost, didaktičnost i moralna pozadina ne mogu zanemariti, a ponekad one zakrivaju estetske signale što prosijavaju iz zapisanih tekstova. Pa ipak, i takvi tekstovi, što stoje možda na margini onoga što nazivamo »književnim«, bacaju svjetlo na razne aspekte hrvatske srednjovjekovne pisane produkcije u vrijeme kada pisanost nepovratno nadjačava usmenu kulturu, premda se ova potonja još jasno zrcali u (nekim) pisanim izvorima.

Kad se promatraju takvi primjeri »slobodnih obrada« većih književnih sastava, postavlja se pitanje odnosa među njima, ali i pitanje vezano s fundamentalnim načelima pisanja, prepisivanja i preoblikovanja tekstova/djela.¹⁶ U ovom slučaju riječ je o preradi – kraćenju već poznatih, prevedenih djela. Što se tiče odsječka koji pripovijeda o viđenju sv. Pavla, njega je pisar mogao zapisati po pamćenju. Jer riječ je o poznatom motivu koji se pojavljuje u različitim djelima, od narativnih eshatoloških vizija, do moralističkih djela tipa *Ars bene moriendi*. U srednjovjekovnim je tekstovima izrazito prisutna intertekstualnost, o čemu piše Marti: »'Auflösbarkeit' von textlichen Einheiten [...] größere Einheiten können aufgelöst und die einzelnen Teile in einen neuen Zusammenhang eingefügt werden«,¹⁷ što je osobito izraženo u zbornicima različita sadržaja. Time se može objasniti pisarov postupak zapisivanja tekstova povezanih zajedničkom temom i poukom susljedno na stranice knjige koju piše.

TEKST PAVLOVA VIĐENJA SUDA DUŠAMA

Scena, fabula prerađene epizode iz Pavlove vizije jesu dva suprotstavljena događanja: u dobroj duši dobri anđeli prepoznaju svoja djela, dok zli anđeli

¹⁵ Usp. Jacques Le Goff: *Die Geburt Europas im Mittelalter*, prevela Grete Osterwald, Beck, München 2004, str. 108.

¹⁶ Usp. npr. priloge u Lora Taseva i sur: *Mnogokratnite prevodi v južnoslavjanskoto srednovekovie*, GorexPress, Sofija 2006.

¹⁷ Roland Marti: *Mehrfachübersetzungen als Sonderfall der Textüberlieferung*. U: Lora Taseva i sur. (ur.): *Mnogokratnite prevodi v južnoslavjanskoto srednovekovie*, GorexPress, Sofija 2006, str. 23–34, ovdje str. 26.

svojih ne nalaze i vraćaju se »v' mesta s'voê«. Od grešne duše dobri anđeli stoje podalje, dok je zli anđeli ugrabe. Prvo uvijek pristupaju dobri anđeli, njima pripada prvenstvo. Dok oni dobrim dušama pristupaju »s radostiju«, dotle zlu dušu davli straše i pristupaju joj »va velici tuzi i klétvi«. Radost i tuga dva su suprotstavljena pola i tada, ali žudeno i sada, za primatelja: radost za spas, tuga zbog vječne kazne. Dok dobri anđeli »celujut« dušu, dotle zli anđeli na svoj plijen primjenjuju razne »zale s'traš'ti« – a upravo su one uzrokom sudbine grešnika! Niz ovakvih mikroantiteza gradi scenu pred primateljem. Opisa u tekstu gotovo i nema, tek opća mjesta izgleda davala koji su »čr'ni i s'traš'ni i s'mrad'ni i tresući rozi buduće nim«. Intencija opisa nije toliko da predoči, tj. da učini vidljivim mašti primatelja, već da otvori unutarnje oči i da kroz simbole pokrene stvaranje poveznica. Konotacije prizivaju u sjećanje prije čuvene/čitane sadržaje i gledane slike, asocijacije na liturgijske sadržaje i narativne fiksijske tekstove, mobiliziraju primatelja na usvajanje i razmišljanje. Crno je tama bezdana, smrad nije tek neugodni vonj već je to kvaliteta davala i njihovih »prostora« (pa onda i kvaliteta grijeha uopće, i grešnika), rogovi i bodenje asociiraju na fizičku bol ... Ta je trijada vrlo sabijena, kondenzirana i usmjerena više na stvaranje asocijacija nego na dočaravanje scene. To proizlazi iz namjene teksta, on naime nije egzemplum – utoliko što nije primjer ili ilustracija neke tvrdnje – on je sâm tvrdnja, podatak – on nosi eshatološku informaciju; utoliko je to poučni tekst.

6

Cjeloviti pak tekst (duže verzije) Pavlove vizije zapravo se s promatranim sastavom i ne može uspoređivati, osim tako da se nabraja što sve u C Lab nedostaje. Naime, samostalne eshatološke vizije jedan su od najpoetičnijih i najdramatičnijih srednjovjekovnih žanrova uopće – u C Lab vizija je svedena na šturu epizodu koja prenosi vjersku istinu. Međutim, sačuvana obrada u C Lab ipak pokazuje koliko je žanr vizija bio omiljen i u 15. stoljeću, u smiraj srednjovjekovne kulture i duhovnosti. Apokrifne vizije prenose fiktionalne sadržaje kroz autoritet vidjelaca tako da se doimaju nefiktionalno, tj. imena vidjelaca daju im autoritativnost. Opsežna verzija Pavlove vizije prevedena s grčkoga k nama je došla iz zajedničke (staro)crkvenoslavenske matice, a sačuvana je u tzv. »Oksfordskom zborniku«, koji, baš kao i C Lab, potječe iz 15. stoljeća. To je vrlo zanimljiv podatak, jer pokazuje kako su stari apokrifni tekstovi još uvijek bili popularni i prepisivani – istodobno kada su doživljavali preinake i u tim novim, »drugачijim« oblicima bivali zapisivani u zbornicima kao egzempli, dijelovi sermona i sl. Vizije, dakle, ujesen srednjega vijeka u nas još nisu izgubile draž i još su očito imale publiku koja je bila zainteresirana za (literarnu) obradu eshatoloških sadržaja. Istodobno

se može vidjeti kako razni pisari i kompilatori (autori) hrvatskoglagoljskih zbornika različito postupaju s predlošcima: prepisuju ih ili prevode potpuno (»Oksfordski zbornik«) ili prerađuju samo jednu odabranu epizodu iz djela (C Lab).

Općenito gledano, literatura vizija – bilo apokrifnih, bilo mladih srednjovjekovnih putovanja kroz onostranost – dijeli bitne zajedničke značajke. Sačuvane vizije dijelile su vrelo simbola i motiva, a oni su postajali svojimom recipijenata. Tijekom vremena nakalemljivale su se slike/motivi iz lokalnoga folkloru, Biblije, književnosti i slikarstva (fresaka u crkvama, npr.). Autori, često kroz usta vidjelaca, pokušavaju ispričovijedati neizrecivo, transcendentalno, sveto – ono neizrecivo, nepojmljivo, stalno se dovodi u vezu s ograničenim ljudskim jezikom, što znači da već za pripovijedanja/izvješćivanja oni interpretiraju, uspoređuju, tumače ... To je sloj »oblikovanja riječima/u riječi«, u ljudski jezik, oslikavanje. Sljedeći sloj bio bi *zapisivanja*, dakle »umjetnost riječi«, jer je tu još jasniji svjesni postupak ornacije/dekoracije, retoričkih načela, te nastojanje oko toga da ispričano/napisano bude u skladu s tradicijom i važećim naukom crkve.¹⁸

Zatim slijedi sloj prihvaćanja teksta/priče u širem puku, a to otvara mogućnost prenošenja i preradbi. Preradba ne stoji u suprotnosti s toliko čestim srednjovjekovnim postupkom verifikacije, toposa svjedočenja, formule potvrđivanja istinitosti itd. Naime, već je Beda Prečasni viziju držao prije znakom što pokazuje istinu onome koji je traži negoli dokazom za nešto u što se možda sumnja. No, na koncu Legende o sv. Makariju, sveti pustinja hvali Boga što mu je udijelio milost da od anđela i lubanje dozna Istinu i tajne vječnoga života. To je posljedak namjere pisara ovoga poučno-adhortativnoga odsječka C Lab.

Dok je unutar vizija sve strukturirano po »strogim pravilima uzročno-posljedične naracije«,¹⁹ dotle ishodišna kauzalnost ostaje skrivena, nedoručena. To je zato što su ova djela religiozna i po strukturi, a ne samo po temi – Bog je *destinateur*, pokretač svega, pa se zato ono ishodišno »zašto« i »zato« često ne doznaju. Antitetička veza koja je temelj svih vizija izrazito je i strogo kauzalna, uzročno-posljedična. Kauzalno se može povezati stanje

¹⁸ Usp. Carol Zaleski: *Otherworld Journeys: Near Death Experiences in the Accounts of Near-Death Experience in Medieval and Modern Times*, Oxford University Press, Oxford 1988, str. 87.

¹⁹ Dunja Fališevac: *Stari pisci hrvatski i njihove poetike*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2007, str. 54.

duša u vječnosti s njihovim grijesima za života, u vremenitosti; »sada« i »tada« su uzročno vezani. Težina kazne/muke ovisi o težini grijeha.

Veza pouke i priče vidljiva je neizravno u uporabi epiteta-simbola, koji mogu imati i određene emocionalne konotacije. »Emotions are cognitively valuable patterns.«²⁰ Emotivnost je u eshatološkim vizijama izrazito prisutna; u tekstu iz C Lab svedena je na epitete koji potiču emocionalne asocijacije što pak ima kognitivnu vrijednost jer potiče »oči uma« ili »oči duše«. Pa ipak, osjećaja tu ima više nego u tekstu što slijedi na sljedećem foliju.

OBRADA LEGENDE O SV. MAKARIJU

8 I. Na obradu Pavlove vizije u C Lab nastavlja se preradba Legende o sv. Makariju. U C Lab otvorenost forme očituje se tako što pisar odmah na priču iz Pavlove vizije gotovo bez prijelaza dodaje Legendu o sv. Makariju. Njezinoj verziji u C Lab nedostaje narativni uvod, koji se čita (premda s međusobnim malim razlikama) u »Žgombićevu zborniku« i »Grškovićevu zborniku« te »Zborniku Berčićeve zbirke br. 5«. Makarijev razgovor s anđelima u C Lab sveden je, *sit venia verbo*, na sukus njihove pouke o sudu dušama i mogućnosti da se molitvom i milostinjama pomogne dušama koje su u čistilištu, koje po augustinovskoj podjeli spadaju u *mali non valde*. Vjerojatno je u očima pisara/sastavljača C Lab takav narativni uvod bio »uspornica«, jer je trebalo *in medias res* ispričati Makarijeve čudesne doživljaje: ukazanje dvaju anđela tumača i razgovor (nepravo prenje?) s poganskom lubanjom. Priča o sudbini duše u Legendi o sv. Makariju počinje dok je čovjek još živ, *in hora mortis*, kad umirući preklinje one oko sebe da mole za njega, dok mu se za dušu bore dobri i zli anđeo. Zato umirući od straha trese rukama i nogama, kako stoji u C Lab; taj je detalj u C Lab naglašeniji nego u ostalim dvjema verzijama i očito je povezan s tradicijom *Ars bene moriendi*, koja je u 15. st. vrlo popularna. I tamo se naglašava potreba kršćanske solidarnosti i molitve za duše umrlih. Alterniranje između individualnoga (potreba da se ispovjede vlastiti grijesi) i zajedničkoga (moliti za druge, povezati zajednicu živih sa zajednicom pokojnih) jasno je izraženo u tekstu.

Tekstovi u C Lab slijede ovako: tekst obrade Pavlove vizije – prijelaz na Legendu o sv. Makariju – propovijed – narativni dio – propovijed – razgo-

---

²⁰ Mary Carruthers: *The Craft of Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, str. 263.

vor s lubanjom – propovijed. Može se pretpostaviti kako je pisar »spojio« tekstone za koje je smatrao da su temom srodni: epizodu iz opširne verzije Pavlove vizije o sudu dušama, s dijelovima Legende o sv. Makariju. Ovo je primjer otvorenosti forme²¹ i de-kompozicije, uzimanja iz riznice postojećih sastava i kompozicije novih sastava s određenom dozom slobode, ali isto tako uvažavajući pravila o »tropiranju« (*troping*) s ciljem da se utječe na ono što Bernard Silvestris zove »practica humana« i s ciljem da se internalizira čuveno/pročitano i da se ono stalno iznova promišlja.

Ivanka Petrović o vitama sv. Makarija piše kako su važan dio tradicije istočnih monaških života u hrvatskoglagoljskim neliturgijskim zbornicima. Legenda o sv. Makariju spada među dulje hagiografije te skupine, a s aspekta naracije među najdotjeranije. Hrvatskoglagoljske se legende teško mogu povezati s nekim od svetaca tog imena, jer su maštovite kompilacije koje sadrže epizode iz života sv. Makarija Egipatskoga i sv. Makarija Rimskoga, s raznim pričama, vizijama i čudesima, kao i izrekama i anegdotama pustinjačkih otaca.²² Činjenica kako Petrović ne spominje verziju iz C Lab upućuje na vjerojatnost da je riječ o preradi, a ne o punoj verziji legende. Riječ je možda o tome da je pisar uzeo dijelove iz legende koji su odgovarali namjeri da prenese pouku o sudbini duša i o potrebi pokajanja. Sermonske, propovjedne tekstovi ovdje su kao unutartekstni komentari, apeli i upozorenja.

II. Verzije Legende o sv. Makariju u »Žgombićevu zborniku« i »Grškovićevu zborniku« imaju naslove, jasno su odvojeni od teksta što im pretihodi. U »Žgombićevu zborniku« priča o Makariju dolazi između tekstova egzempla o Židovu koji se iz poruge pričešćuje i teksta »Čtenie kako bi Adam iz raê (izignan)«; u »Grškovićevu zborniku« legenda dolazi nakon teksta »Kako Adam' bi spuen z raê« a prije legende o 12 petaka. Daleka poveznica takva položaja u spomenutim zbornicima može biti dogma kako je Adamovim prijestupom (i protjerivanjem iz raja zemaljskoga) čovjek postao podložan grijehu i trpljenju, na zemlji i u vječnosti, te podložan smrti. No Božja milost kroz ovakve zahvate otkrivenja Pavlu i Makariju pomaže grešnicima da se pokaju i izbjegnu vječnu propast.

²¹ »Complexity in medieval texts was at all stages a possible product of the expectation that the story-material for narrative would be inherited or selected from a range of available forms and styles.« (Tony Davenport: *Medieval Narrative: An introduction*, Oxford University Press, Oxford 2004, str. 280)

²² Usp. Ivanka Petrović: *Les Vitae Patrum dans la littérature Croate du Moyen Age*. U: Étienne Renard i sur. (ur.): *Scribere sanctorum gesta. Recueil d'études d'hagiographie médiévale offert a Guy Philippart*, Brepols, Turnhout 2005, str. 283–307, ovdje str. 291.

U »Žgombićevu zborniku« čita se:

Čtenie s(ve)toga Makariê pustin'(nika). Bê muž' duhovan' i blagoveran' na ovom' svete imenem Makarii bratoljubiv' ubogim' i stranim' boêci se b(og) a...«,
a na koncu
Tada otac' Makarii pogrebe v zemli tu glavu i proslavi b(og)a ki mu da takovu milostb Hvalen' b(u)di b(og)b va v(ê)ki v(ê)k va vsemb Am(e)n'.²³

U »Grškovićevu zborniku« pak stoji:

Čtenie b(la)ž(e)nago Makarie o ishodi duš' tu razumii. Blaženi ot(b)c makariê bi veran v gradi rimi bogolubiv' i bratoljubiv' sirote i vdovice pomagaje i uboge rad ljublaše...,
a na kraju
I zato je sobota otlučena za duše moliti se I pogrebe b(la)ž(e)ni makariê lab v zemlju i proslavi b(og)a ki da takovu b(la)g(o)dit v v(ê)ki vik' am(e)n'.

10

III. S druge strane, u C Lab stječe se dojam kako se legenda povezuje na ono što je prije zapisano kako je apostol Pavao vidio tajne »o ishodi dušb«. Legendi u C Lab nedostaje uvod s tipičnom karakterizacijom Makarija kao bogoljubna i bratoljubna čovjeka, s mnogo osjećajnosti i pripadnih retoričko-figuralnih elemenata, koji opisuje Makarijev pokornički život u pustinji i njegov plač nad vlastitom grešnošću. Nedostaje i Makarijev razgovor s anđelima, tj. pitanja i odgovori o tajnama sudbine duša grešnika i blaženika. C Lab odmah, *in medias res*, pripovijeda o ukazanju dvaju anđela i njihovoj pouci ispripravljanoj u 3. licu – dakle, tekstu nedostaje kauzalnost za razliku od verzija u drugim zbornicima (pisar »Grškovićeva zbornika« radnju smješta u Rim). Nedostaje i dijalogizacija kojom bi se postigla veća dramatičnost. Konac teksta u C Lab sličan je ostalim verzijama, s tom razlikom kako je i tu pisar dodao adhortativni propovjednički tekst o potrebi čašćenja nedjelja, svetkovina i o molitvama za pokojne.

Pouka i poticaj (kada se pripovjedač glasom i autoritetom propovjednika izravno obraća pretpostavljenoj publici) zaustavljaju se prvo na potrebi potpunije ispovijedi, kako duša ne bi bila osuđena i kako bi je k sebi uzeli dobri anđeli. Zatim pravedne duše bivaju vodene prema raju – ali im se pokazuju i muke koje su izbjegle. Taj je detalj zasigurno bio namijenjen publici kao

²³ Nakon toga teksta Štefanić piše: »Isp. istu viziju i u Grškovićevu zborniku« – Vjekoslav Štefanić: *Glagoljski rukopisi JAZU II*, JAZU, Zagreb 1970, str. 41, dakle on tekst vrsno smatra vizijom.

upozorenje. Nadalje se potiče na molitve za duše u čistilištu, dok dušama vječno osuđenima u paklu »molitve ni almuž'no pomoći ne mogu't...«. Pripovjedač (propovjednik) poziva stoga na molitve, pokoru i dobra djela pa zaključuje pomalo zbrzano »i sada pomoli b(og)a za tu dušicu«. Ovaj naoko nebitan detalj zapravo pokazuje laviranje cijeloga teksta između zajednice, zajedništva i zajedničkoga s jedne strane, te individualnoga, pojedinačnoga i pojedinaca s druge strane – valjalo je moliti za određene pokojnike, za »ljude s imenom«. Na to se nastavlja, pomalo nemotivirano, Makarijev dijalog s lubanjom, koja mu potvrđuje da molitve dobrih kršćana omogućuju djelomično olakšanje muka, a pripovjedač se konačno u pomalo uzvišenom tonu obraća publici sa zaključnom poukom da štiju nedjelju i praznike i čine dobra djela, ne samo za spas svoje duše nego i za pokojne.

Oba teksta (onaj o Pavlu i onaj o Makariju) koja dolaze pod (kasnije dodanim) zaglavkom *sermones morales* zapravo su prerade već postojećih djela. A te su prerade učinjene s dosta slobode u odnosu na izvornike, što osobito vrijedi za epizodu suda dušama, preuzetu iz Pavlove vizije. Riječ je dakle o ilustraciji pamćenjske kulture i o kreativnosti po načelu varijacije. A pamćenje se u ovom rukopisu ne vezuje samo uz pamćenjski značaj srednjovjekovne kulture uopće nego ima i vrlo konkretnu važnost – sjećanje na pokojne. Oni su ovisili o sjećanju (žive) zajednice, o njihovim dobrodjetima i votivnim misama. Čistilište povezuje žive s pokojnima, a duše u čistilištu (premda trpe muke) dio su otkupljene crkve. Molitve za pokojne bile su bitan dio stvaranja kohezije unutar određenih zajednica. Moliti za pokojne bio je čin milosrđa, jer si te duše »više ne mogu pomoći«. ²⁴ Poticaj na molitvu za pokojne jedan je od temeljnih poziva upućenih primateljima glasom autor-skoga pripovjedača, odnosno propovjednika u izravnoj, živoj komunikaciji. ²⁵ Zajedništvo, zajednica kao projekt identifikacije, ali i samoidentifikacije u srednjem vijeku, ovdje je povezana sponama pamćenja, njime je određena i putem njega prelazi prag vremenitoga i vječnoga, ali također prelazi granicu

²⁴ »Purgatory [...] loomed large, however, in lay awareness, and provided the rationale underlying the immense elaboration of the late medieval cult of intercession for the dead« – Duffy, nav. dj., str. 338. Kako naglašava Le Goff, »Die Gemeinschaft der Lebenden und der Toten [...] ist ein prägendes Merkmal, das die mittelalterliche Gesellschaft Europa hinterlassen hat. [...] Dies erfolgt durch eine Erfindung des 12. Jahrhunderts: das Fegefeuer als dritter Ort im Jenseits.« – Le Goff, nav. dj., str. 77, po čemu bi ovaj glagoljski tekst imao i širu kulturološku važnost, premda je potonja Le Goffova tvrdnja o čistilištu možda ponešto simplificirana.

²⁵ »It was, of course, the desire for prayer which lay at the root of this preoccupation with remembering. The dead needed to be remembered, for the dead were [...] utterly dependent on the loving goodwill of others.« – Duffy, nav. dj., str. 328.

»zajedničkoga« i »individualnoga«, jer izrasta iz tla kršćanske religioznosti.²⁶ Motivi kao gradbeni elementi srednjovjekovnih (narativnih) djela mogli su se uzimati iz cjeline i upotrijebiti u kompoziciji drugoga teksta – u ovom primjeru, teksta koji je možda mogao biti uklopljen u neki sermon. Intertekstualnost ili interdiskurs motiviran je i to je posljedak/rezultat svjesnoga postupka, ali je više kulturološke, a ne toliko estetske naravi, jer je riječ o »intertekstualnoj ekvivalenciji«.²⁷

Lubanja koja govori Makariju ima zadaću svjedočiti o tome što se s grešnicima događa. Kompozicija je pomalo nesklapna – npr. izmjenjuju se eshatološki motivi iz onostranosti s čisto ovozemaljskom praktičnom tvrdnjom kako ispovjednik neće odati tajnu ispovijedi, već će si radije dati glavu odsjeći – dakle, poziv na ispovijed ljudima koji se boje da će njihovi prijestupi postati javni. Naime, promotri li se *ductus* ovih tekstova (pa čak i teksta koji se tiče sv. Makarija) kao njihova »dispositio«, uočava se pomalo skokovito, ispresijecano kretanje od opisa izgleda onostranosti i stanja njegovih stanovnika do jasnih, oštrih propovjedničkih poziva koji se tiču svakodnevice. Među tim se polovima odvija »sjećanje na budućnost« u gotovo svim vizijama i prenjima, ali drugdje estetski umješnije ostvareno (Pavlova vizija, Bogorodičina apokalipsa, Dundulovo/Tondalovo viđenje, Čistilište svetoga Patricija). Ovaj sastav svjedoči o mogućnosti i postupku/načelu razlaganja tematsko-sadržajnih jedinica, njihovu izuzimanju iz jedne cjeline i ponovnog slaganja s drugim jedinicama u nove, drugačije cjeline. Sličnost u takovu postupku prepoznaje se u tekstu »Отъ пакла капитулъ«,²⁸ jer su u jednom glagoljskom zborniku poučni i pripovjedni dio zapisani susljedno, a u drugom zborniku odvojeno.²⁹

12

²⁶ »The cult of intercession for the dead can be seen as an incubus dominating the religion of the living, but it makes just as much sense to see it as a means of prolonging the presence of the dead within the community of the living, and therefore as the most eloquent of testimonies to the permanent value of life in a world of time and change.« – Duffy, nav. dj, str. 303. Osim toga, razvila se u zreloom srednjovjekovlju »[...] eine Pflege des Gedächtnisses [...] die die Dimensionen einer Erinnerungskultur annahm« (Le Goff, nav. dj., str. 270).

²⁷ Usp. Leo Rafolt: *Intertekstualni odnos Pseudo-Kalistenova romana o Aleksandru Velikom i hrvatske srednjovjekovne Aleksandride*, »Mogućnosti« 48/2001, str. 141–156, ovdje str. 144.

²⁸ Usp. Marija-Ana Dürri gl: *O hrvatskoglagojskim srednjovjekovnim egzemplima*, »Umjetnost riječi« 46/2002, str. 121–137.

²⁹ »Study of the literature of the past is no longer limited to a few great works, but includes a variety of discourses which provide evidence of the time. However, there are inevitable limitations, particularly those caused by the condition of survival of medieval texts:

IV. Dva promatrana teksta u C Lab opiru se, dakle, o pamćenje naslijeđenih sadržaja, poznatih iz slušanja tekstova ili gledanja slika. Formulaični diskurs, odnosno diskurs koji obiluje formulama i općim mjestima bio je vrlo privlačan nečemu što se može nazvati kolektivnim pamćenjem. Pamćenje i sjećanje – *re-collectio* kao posljedični postupak u kompoziciji književnih tekstova – bili su kohezivna poveznica zajednice, tj. društva koje je postupno prelazilo iz usmene u pisanu kulturu. Srednjovjekovni književni diskurs nije imao mogućnost »beskonačnih adaptacija« kao novovjekovi; izvanknjiževno je nudilo mnoštvo iz kojega su autori birali određen broj elemenata koji je omogućavao iščitavanje Istine i prevladavanje kontradikcija.³⁰ Često prisutna formulaičnost bila je i dio repertorija mnemotehničkih pomagala. Pritom mnemotehnika nije samo »alat« za pamćenje, nego je i tehnika stvaranja.³¹ Ono što je upamćeno služi kao temelj i gradbeni materijal za nove kompozicije, za stvaranje (*inventio*). Slike koje Pavao (glavni jumak) gleda su *imagines*, pounutrašnji prizori iz vanjskoga, realnog svijeta, povezani u heuristične sheme³² putem ili pomoću imaginacije, mašte – te su sheme pamtive u svrhu ponovnoga kazivanja/pripovijedanja. Dakako, i ukrasi koji se rabe kao stilska sredstva mogu djelovati heuristički, kao specifični »markeri« koji istovremeno odaju estetsku vrijednost (zabavljaju primatelja ili pružaju užitak) i praktične, etičke funkcije. Ukrasi u vizijama, dakle, nipošto nisu u suprotnosti s pragmatičnim i s porukom koju su trebale prenijeti. Uostalom, u srednjovjekovnoj terminologiji (za razliku od moderne) izrazi »ornare« i »decorare« ujedinjaju ukras i funkciju.³³

IZ STILA

Pisar C Lab uporabio je stilska sredstva i inače omiljena glagoljašima, ali ih ima razmjerno malo, osobito u tekstu o Makariju, gdje se i rabi mnogo više

---

of a small number that achieved written form only a portion still exists in manuscripts.« – Davenport, nav. dj., str. 280–281.

³⁰ Usp. Paul Zumthor: *From Hi(story) to Poem or the Paths of Pun*, »New Literary History«10, 1979, str. 231–262, ovdje str. 244.

³¹ Usp. Mary Carruthers: *The Book of Memory*, Cambridge University Press, Cambridge 1992, str. 104.

³² Isto, str. 106.

³³ Usp. Mary Carruthers: *The Craft of Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1998, str. 205.

govornoga čakavskog idioma. Premda je estetska funkcija u pozadini, ona ipak jest barem djelomično prisutna u porabi nekih figurálnih postupaka. Primjerice, tu su ponavljanja i paralelizmi (3 puta se ponavlja »o ihodi duš'« i »nebore«; »cića s(ve)te n(e)d(ê)le i cića s(ve)te M(a)rie i cića molitav' s(ve) toga reda i cića almužnoga dobrih' h(r̃st)ên'«, polisindetske sveze u kojima se često ponavlja veznik i »i ako b(u)det' prav(a)dna d(u)ša«; »i tako va velici tuzi i klêtví provajajut' ju«; »i tako e skazano«; »i oče pokažut' ei«; »i paki recimo ot grišne d(u)še« itd.), homeoteleut (»celujut' ju s radostiju« što je ujedno i asonancija, »dobraê i častnaê« itd.), aliteracije (»čr'ni i s'traš'ni i s'mrad'ni«, poliptoton (»to klnut' ju a ona klnet' svojih' ostalih'«; »drug' druga lice vidit'«; »zala dela...zli činien'i...zlo učinila« itd.), dijade (s pojačajnim djelovanjem, npr. »tuzi i klêtví«; »tresut' se n(e)b(e)sa i plačut' se stopi z(e)le«; »an'jeli dobri i zali«; »gorko vsplačet' ridajuče«; »d(u)še dobraê i čast'naê«, trijade (»i čr'ni i s'traš'ni i s'mrad'ni«; »v' prvi d(b)n' i v' drugi i v' trêti nesut' ju«, antiteze (»d(u)šu pr(a)v(a)dnu i griš'nu«; »blazi i zali an'j(e)li«; »mas'ti se ona d(u)ša pr(a)v(a)dna nad' onom' grišnom'«; »ona ka e v rai ta e zadovol'na a ona ka e paklu dostoina onoi molit've ni al'mužno pomoći ne moguť«; »i grišnoi d(u)ši b(u)de b(og)' strašan' a pravadnoi milostiv'« itd.), hiperbole (»va velici tuzi i klêtví provajajut' ju«; »t(e)be cič' gnivan' e b(og)' i tresut' se n(e)b(e)sa«; »o(t̃)c' duhov'ni ki nebore prvo bi dal' sto krat' gl(a)vu usiçi da tvoi grih' otkriti« itd.). Neke pak rečenice i formulacije uključuju više elemenata, npr. poliptoton, homeoteleut, antitezu i dijadu: »zali an'j(e)li zalih̃ dêlb̃ dobri an'j(e)li dobrih̃ dêlb̃«.

Bjelodano je kako kvantiteta zastupljenosti stilskih figura ne znači nužno neku umjetničku težnju, ali je u ovom slučaju jasno da je autoru-pisaruru bilo više stalo da koncizno i razumljivo prenese apel, da protumači i pouči, nego da ornamentacijom potakne na osjećajne reakcije, imaginaciju i stvaranje vlastitih ideja.

U C Lab prvo je zapisan motiv o dobrim i zlim anđelima koji se približavaju dobrim, odnosno zlim dušama (bez sukoba anđela oko toga kome će duša pripasti) a to je epizoda koja se zatječe u većem broju djela, npr. od duže verzije Pavlove vizije, Varohove vizije ili pak moralnopoučnih tekstova tipa *Ars bene moriendi*. Ovako »izdvojen«, taj motiv-pričica djeluje kao moralnopoučni tekst, kao eshatološka informacija koju prenosi sv. Pavao. Tekst djeluje pomalo ogoljen kad se uspoređi s vrlo sličnom epizodom u dužoj verziji Pavlove vizije, gdje je to tek jedna od uzbudljivih scena koje apostol gleda. Kombinacija takvih epizoda u eshatološkim vizijama poput postaja u čudesnim hodočašćima transcendentnim prostorima djeluje dramatično i živo, tvoreći pulsirajuću cjelinu. Scena u C Lab manje je ekspresivna i

djeluje kao da ima manje književnih odlika; odnosno, poučna i upozoravajuća funkcija znatno pretežu nad elementima estetskog označenja. Tek konac sastava, koji djeluje pomalo zbrzano, u kojemu Makarije razgovara s lubanjom poganoga grešnika na koju je slučajno naišao (opet nedostaje kauzalnost), djeluje barem nešto pokrenutije. Ostali dio teksta vezanoga uz Makarija je tumačenje suda dušama i »oprimjeravanje« pomoći koja se može pokojnima dati molitvom, postom, pokorom i dobrim djelima. Budući da u tom odsječku teksta (koji je u neku ruku »derivat« govora dvaju anđela koji u drugim verzijama legende poučavaju dobrog pustinjaka) prevladavaju tumačenje, apel i kratke refleksije o ljudskoj naravi, on spada u tzv. moral-nopoučnu prozu, a manje je pripadan narativnoj prozi.

Zanimljivo je da u citatu o Pavlovu viđenju iz C Lab nalazimo opoziciju zli anđeli – dobri anđeli, ali da su oni dobri označeni poblizhe tek kao »blazi«, a zli se opisuju kao »čr'ni i s'traš'ni i s'mrad'ni tresući rozi« – to može biti uzrokovano time da se ono ružno (uvijek) lakše opisuje i predočava od lijepoga; da je naglasak na strašenju primatelja; da riječ »blag« pokriva mnogo šire konotativno značenje, kao da ima i vidljivu, vanjsku emanaciju, dok su pridjevi za đavle mnogo manje takvi simbolični atributi, a više doslovni. Uopće je lakše predočiti rugobu od ideala ljepote – osobito ako je riječ o anđelima, dakle bićima iz transcendencije. Vječno Dobro i Lijepo nadilaze riječi, čak ih i onemogućuju – ostaju tek blazi anđeli i njihova radost. Formulacije u kojima se autor/pripovjedač najviše otkriva, primjerice »i oče reći očemo ot te grišê duše« istovremeno mogu funkcionirati i kao pomagalo slušatelju kod primanja sadržaja u izravnoj komunikaciji.

Što se, dakle, stilskih obilježja tiče, može se kazati kako je autoru/kompilatoru/pisaru bilo manje stalo do ostvarenja jezične umjetnine, već mu je više na srcu bilo prenošenje pouke i upozorenja. Da je u tome pokušao primijeniti i neka (upamćena) figuralna sredstva, nije dvojbeno, ali ih je manje nego u izvornicima iz kojih je crpio ili na koje se oslanjao, osobito manje nego u dužoj verziji Pavlove vizije. Doduše i u C Lab više se stilskih figura zatječe u kratkom tekstu o Pavlovu viđenju nego u obradi Legende o sv. Makariju.

USMENOST I POTICAJ; ČITATI KAO »POKAZIVATI«

I. O usmenosti odnosno o izvedbenosti teksta (koji se u najmanju ruku trebao čitati naglas) svjedoče detalji/formulacije kao: »I paki recimo ot

grišne duše«, izravno obraćanje (rez u pripovijedanju) »i ti nebore človiše totu na spovidi neč' osvaditi dël' svojih' zalih'«, što je retardacija da bi se pripovjedač (propovjednik!) vratio na temeljnu fabularnu nit »I oče reči očemo ot te grišne duše«. Izravno obraćanje primatelju vrlo je poticajno, to je odjelotvorujući etički odnos koji se ovdje ostvaruje putem poticanja i upozorenja.³⁴ Ti signali mogu se nazvati i mentalnim putokazima, ali su ujedno i »listener aids«,³⁵ dakle može im se pripisati dvostruka uloga usmjeravanja pažnje. »Orality is much more consciously exploited by narratives that are either supposed first-person accounts of experience [...]«. ³⁶ To je signal usmenosti u smislu izvedbenosti, performativnosti promatranog teksta, njezin unutartekstovni signal. Suvremeni istraživači mogu proučavati većinom samo zapisane tekstove, riječ je dakle o čitanju knjiga, ali je iz relativno skućenog repertorija unutartekstovnih signala moguće ustvrditi kako su neki tekstovi bili oblikovani tako da budu čitani naglas iz knjige (što je vrijeme više odmicalo, a knjige postajale dostupnije, čitalo se sve više za sebe). Naglasak je pritom, mislim, bio djelovanje na osjećaje primatelja kako bi emocionalna angažiranost potakla kognitivnu, razmišljanje i, u konačnici, promjenu ponašanja. Opisi patnji i muka koje trpe zle duše a izbjegavaju dobre duše zapravo se mogu shvatiti i kao neizravne, »okolišne« upute slušateljima kako izbjeći pakao – budući da je naglasak na patnjama i kaznama, smije li se iz toga iščitati indikacija kako je u svakodnevnom životu grijeha i prijestupa bilo mnogo i kako ih se nije bilo lako odreći? No, za razliku od sačuvanih/prevedenih eshatoloških vizija (*Bogorodična apokalipsa*, kraća verzija Pavlove vizije, Dundulovo viđenje) u kojima je izrazita prevaga u korist paklenih muka, naš tekst sadrži dosta opširno prisposobljavanje rajskih krasota koje će uživati pravednici. U obradi Legende o sv. Makariju dosta je prostora posvećeno opisu rajske divote, pa se nada primateljima nudi i izrijekom. Premda glas/riječi autorskoga pripovjedača/propovjednika djeluju strogo i

³⁴ »Izvedbeni je nagovor naime procesualan slušni nadražaj koji odgovoru ne ostavlja na raspolaganju toliko prostora i vremena koliko to čini vizualno dostupan predložak. On zahtijeva neposrednu tjelesno-afektivnu reakciju na način karakterističan naprimjer još za izvedbu Homerovih epova. [...] Komunikacija je bila bitno dvosmjerna.« – Vladimir Biti: *Strano tijelo pri/povijesti*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2000, str. 162.

³⁵ Usp. Adrian P. Tudor: *Preaching, Storytelling and Performance of Short Pious Narratives*. U: Evelyn B. Vitz, Nancy Freeman Regalado, Marilyn Lawrence (ur.): *Performing Medieval Narrative*, Boydell&Brewer, Cambridge 2005, str. 141–153, ovdje str. 149.

³⁶ Davenport, nav. dj., str. 43.

pomalo ogorčeno, dojam je da iz Vječnosti na pokajani ljudski rod neće biti uperen upozoravajući kažiprst, nego ispružena ruka koja nudi oprost.

Ovaj je tekst – ili ove je tekstove – valjalo čitati etički, jer im je potka poučna: kako živjeti na zemlji, s poticajima na ispovijed i dobra djela (tri puta se pripovjedač-propovjednik-autor obraća primatelju s »nebore«), a završava tipičnom egzordijalnom topikom u gotovo molitvenom tonu, poticajima na pokoru i prinose za duše u čistilištu (da Bog »vaše grihe prosti i almuštvo vaše za vašeh' prišadših' dušice prime«). Priča pak poganske grešne lubanje ima funkciju svjedočanstva o tome što se događa s grešnicima, ali i potvrde pomoći koju mogu pružiti molitva redovnika, pomoć Marije i prinosi kršćana: od subotnje večernje do ponedjeljka ujutro grešnici su oslobođeni vječne tame. Tu se nazire poveznica s Pavlovom vizijom – jer Pavao bijaše prvi koji je molio za grešnike – ali toga detalja u C Lab nema izrijeком, on se podrazumijeva, on treba (već) biti upamćen. Tema koja povezuje ove sastave, zapisane i one koji se mogu dozvati u pamćenje, jest eshatološka. »Noch das erste Jahrhundert der christlichen Zeitrechnung hatte erlebt, wie eschatologische Vorstellungen, die das Schicksal des Individuums in einem Bezug zu den letzten Dingen setzten, die Menschen im Abendland durchdrangen.«³⁷ A ostalo je tako do 15. stoljeća, do konca srednjeg vijeka. Slikovitost nije samo u opisima nego su slikovite i scene, npr. da lubanja razgovara sa živim čovjekom. Slikovitost je također polifunkcionalna. Ovaj tekst, kao i većina pripovjednih tekstova što stoje uz rub tzv. moralnopo- učne proze, bio je namijenjen čitanju naglas, a ne kazivanju po sjećanju ili glumi. Riječ je dakle o suzdržanoj prelekciji, ali se ipak izravna komunikacija s primateljima ne smije zanemariti kao vrsta istodobnoga »dvosmjernog« kretanja.

II. U nekim se narativnim tekstovima pojavljuje dostatan broj indikatora koji svjedoče o nastojanju da se sadržaj »pokaže« i tako jasnije i dojmljivije prenese poruka, a što je dodatno uvjetovano auditivnom recepcijom. Za razliku od danas, individualno čitanje u sebi (i za sebe) bilo je iznimka, a ne pravilo. To se dakako odražavalo i na oblikovanje tekstova, na poetske postupke, na izbor stilskih sredstava. Kako je za *vitae patrum* uopće primijetio Degorski:

Le *Vitae* nate, come abbiamo detto, per essere declamate, come, del resto, tutti gli antichi scritti, non perdono, tuttavia, ad una lettura mentale la loro

³⁷ David Talbot Rice: *Morgen des Abendlandes*, prevela Annemarie Weber, Droemer-Knauer, München–Zürich 1980, str. 243.

pregnanza stilistica e teologica. [...] Siamo di fronte ad una prosa d'arte, che testimonia della formazione retorica degli autori, del loro gusto e della loro sensibilità.³⁸

Ta se tvrdnja može primijeniti na tekst o sv. Makariju što stoji na granici estetskoga i praktičnoga, između *docere, movere* s jedne strane te *delectare* s druge strane. Ti se polovi nisu međusobno isključivali – naprotiv. Stječe se dojam da je svijet religioznosti publike kojoj ovaj tekst bijaše namijenjen bio svijet osoba, ljudi, a ne svijet ideja i pojmova, stoga je kroz personifikacije bilo lakše prenijeti određeni apstraktni teološki sadržaj.³⁹ On se prenosio kroz egzemplar kao religiozne fikcije, tijekom mnogih stoljeća i kroz brojne varijacije zadanih tema i motiva, a osobito zadanih pouka. Osim toga, tekst o sv. Makariju u sebi povezuje legendu, malu viziju (odnosno, ukazanje dvaju anđela) i malo prenje (razgovor s lubanjom), pa se može govoriti o tekstu koji s genološkoga gledišta nije čist ili jednoznačno odrediv, ali je s aspekta izvedbenosti ipak dojmljiv, jer u sebi povezuje pripovijedanja i pokazivanje/prikazivanje kao moduse koji su u međusobnoj povezanosti mogli imati pojačajnu funkciju, odnosno mogli su potaknuti emocionalni (a zatim i kognitivni) odgovor primatelja.

18

NAMJESTO ZAKLJUČKA

Marginalni latinski zapis *sermones morales* ukazuje na mogućnost da je jedan od kasnijih vlasnika pokušao sistematizirati ili barem obilježiti sadržaj zapisan u ovom zborniku.⁴⁰ Pitanje o tome kome je tekst bio namijenjen izlišno je, jer se iz položaja u zborniku, iz oblika i teme može zaključiti da je riječ o poučnu sastavu namijenjenu najširoj publici. Kao primatelj teksta može se pretpostaviti svaki član pastve, od obrazovnijeg i imućnijeg »gospodina«

³⁸ Bazyl Degórski: *Gli epiloghi delle Vitae monastiche del IV secolo: fra retorica e teologia*, »Studia Ephemeridis Augustinianum« 50, Istituto Patristico Augustinianum, Roma 1995, str. 193–209, ovdje str. 207.

³⁹ Usp Larissa Taylor: *French Sermons 1215–1535*. U: Beverly M. Kienzle (ur.): *The Sermon*, Brepols, Turnhout 2000, str. 711–758, ovdje str. 735.

⁴⁰ No taj detalj upućuje i na višestoljetni bilingvizam pisarâ i vlasnikâ hrvatskoglagoljskih rukopisa – jer tkogod da je pokušao klasificirati dva promatrana teksta latinicom i latinskim jezikom umio je pročitati glagoljicu i razumjeti čakavštinu (s pokojom rijetkom natruhom crkvenoslavjenštine) kojom bijahu zapisani.

do neuka seljaka. Tekst se isprva poziva na autoritet apostola Pavla i iznosi njegovo viđenje o usudu duša poslije smrti. Na taj se tekst, ponavljam, nadovezuje prerada Legende o sv. Makariju koja također tematizira sud dušama i njihovu sudbinu u raj, odnosno čistilištu i paklu. To je tema koja je u kasnom srednjem vijeku bila vrlo popularna i koja je bila tematizirana kroz razne žanrove i vrste, od eshatoloških vizija do moralnopoučnih knjiga *Ars bene moriendi*. O tome svjedoči i hrvatska glagoljska knjiga, od zborničkih kompilacija do Meštrije od dobra umrtija tiskane u Senju 1507/08. A apostol Pavao je, po predaji, bio prvi koji je taj usud vidio i prvi koji je molio za milost prema osuđenim grešnim dušama.

Usprkos elementima čudesnosti, nadmašivanju itd. opća mjesta pobuđuju aktivaciju upamćenih sadržaja, pa sve strahote paklenih muka ili divota rajskih blaženstava nisu strane, već su poznate u smislu da su dio imaginarija srednjovjekovna primatelja i dio njihova sustava vrijednosti. Promatrani sastavi mogu biti primjerom za dvoje: za dekompoziciju i stvaranje novih cjelina (povezivanje jedne epizode iz duže verzije Pavlove vizije s elementima iz Legende o sv. Makariju) i za mnemoniku kao »orude« za razmišljanje i stvaranje. Pritom se rabe sjećanje i mašta kako bi se starim poveznicama činile nove invencije po načelu varijacije. U izmjeni, pa i svojevrsnoj napetosti između moralnopoučnoga i narativnoga, sastavljen je tekst o pouci anđela i lubanje svetomu Makariju. Uporaba dijaloga i monologa oživljava pouku i upućuje na izvedbenost (hrvatskoglagoljskih) srednjovjekovnih tekstova, na njihovu usmenost koja se kao potencija krije u zapisanome tekstu. Jesu li moguće ovi *sermones morales* (tj. obrade dijelova iz Pavlove vizije i Legende o sv. Makariju) zapisani po pamćenju ostaje legitimna pretpostavka. »[...] eklektizam i kompilativni karakter *Pavlove apokalipse*« o čemu piše Hercigonja⁴¹ upravo je tipična značajka srednjovjekovne književnosti, a ne nešto što valja isticati kao neobično ili iznimno. U srednjovjekovnim neliturgijskim i apokrifnim tekstovima kroz stoljeća dolazilo je do kraćenja ili dopunjavanja:

Obrađivači su, dakle, iz jednom preuzetog teksta često uzimali ono što je odgovaralo njihovim shvaćanjima i potrebama dodajući, oduzimajući pa i mijenjajući kontekst. Otuda onda i tekstovne divergencije koje se razvijaju i

⁴¹ Eduard Hercigonja: *Povijest hrvatske književnosti 2: Srednjovjekovna književnost*, Liber–Mladost, Zagreb 1975, str. 359.

skupljaju na putu jednoga srednjovjekovnoga spisa kroz stoljeća i književne sredine.⁴²

Po komunikacijskoj tipici to su jednostavni tekstovi u kojima ideološko prevladava nad estetskim, ali ga ipak potpuno ne zatire. Oba je teksta autor/pisar preradio: obradio i skratio epizodu iz duže verzije Pavlove vizije te sažeo neku, dosad neidentificiranu, verziju Legende o sv. Makariju. To je bjelodani primjer dekompozicije i novoga slaganja odnosno re-kompozicije gradbenih elemenata koji gube dosta od svoga prvotnoga značaja vizije, odnosno legende i postaju tzv. moralnopoučnim štivom, moguće i sermonom. Bjelodano je, osim toga, kako na srednjovjekovni tekst – i to sačuvan samo u jednom primjerku – »narrativni modaliteti« ili »prototipski tekstualni tipovi« ili druge kategorije suvremene teorije književnosti nisu primjenjive, niti su funkcionalne. Zato naši zaključci ponekada ostaju u domeni mogućnosti, prijedloga. Valja naglasiti i činjenicu kako su i publici barem dijelom ili u grubim crtama bili poznati sadržaj Pavlove vizije i Legende o sv. Makariju, jer su to naslijeđeni autoriteti (autoritet je u srednjem vijeku tekst, a ne osoba, kako pokazuje M. Carruthers) čije epizode i/ili motivi tvore gradbene dijelove iz kojih autor/pisar C Lab slaže novu propovjednu kompoziciju. I na ovom se primjeru hrvatskoglagoljska kultura očituje kao pamćenjska kultura.

20

Služe li odlomci iz nabožnih književnih djela, koja bijahu popularna u svoje vrijeme, kao egzemplja u okviru dogmatičke propovijedi koje je netko naslovio *sermones morales*? Jesu li tako postali nečim što B. Kienzle zove »dependent genre«? Mislim da se može ustvrditi kako su izvornici promijenili žanrovsku pripadnost, s obzirom na činjenicu da su prošli dosta zamjetne (a to se osobito tiče epizode iz *Pavlove vizije*) strukturne i stilističke promjene. Oba promatrana odsječka počinju kao tvrdnje: »(Bla)Ž(e)ni P(a)v(a)lv' o ishodi d(u)šb' ispitati uteže o ishodi d(u)šb. kako po d(u)šu prav(a)dnu i griš'nu pridut' bl(a)zi i zali an'j(e)l« te »I tako e skazano k(a)ko .b. (=2) an'j(e)la govorista s(ve)tomu o(t)cu Makariju«, tako da poučna crta u njima postaje još izrazitija, a fabuliranje i dijalogizacija svedeni su na minimum u funkciji pouke i poticaja. Ako ih se promatra kao egzemplja, može se kazati kako to nisu samo ilustracije, već su u skladu s tonom i namjerom pripovjedača/autora to i tekstovi-autoriteti iz kojih uzima ono što mu za određenu priliku treba ili za što mu se čini da će biti dojmljivo i poticajno. Ovo je ujedno i tipičan primjer preradbe vizija u egzemplja, čime su vizije kraćene

---

⁴² Isto, str. 330.

i redovito gubile svoju slikovitost i maštovitost, dojmljivost i dramatičnost, a što je bila česta sudbina vizija u sumrak srednjega vijeka.⁴³ Može se pretpostaviti kako ih povezuje i svojevrsnom cjelinom čini tema *memento mori* i poziv na *convers(at)io morum* – jer razgovor svetoga pustinjaka Makarija s lubanjom doista je *conversatio*, možda malo jezgreno nepravo prenje, a s ciljem poticanja primatelja na *conversio*.

Ono što, dakle, povezuje dva dijela koja u C Lab postadoše (gotovo) cjelinom – jer među njima nema znatnije vizualne oznake koja bi signalizirala odvojene sastave – jest tema sudbine duša po izlasku iz tijela. Po duše dolaze dobri i zli anđeli, a molitve vjernika mogu pomoći pokojnicima. Iz izvornikâ je autor-pisar-kompilator uzeo te epizode/motive, obradio ih po svojoj namjeri (koja se zbog formalnih obilježja može nazvati »propovjedničkom« i »poučnom«) i sposobnosti, ostvarivši cjelinu koja se suvremenom oku može činiti pomalo nesklapnom i bez kauzalnosti, ali koja je u svoje vrijeme mogla funkcionirati kao dojmljiv tekst, osobito ako je bio »izvođen« u kakvoj paraliturgijskoj vrsti prelekcije. U njoj prevladava modus uvjeravanja, dok je »ornatio verbis« zanemarena ili svedena na minimum.

Ovi *sermones morales* svjedoče kako je poziv *memento mori* u kasnom srednjem vijeku postao temeljem religioznosti i razmišljanja te kako su autori nastojali da on postane i načinom života. Koliko su u tome uspijevali, ostaje otvorenim pitanjem, jer im pastva nisu bili sveci ni asketi, već ljudi od krvi i mesa koji su se uvijek iznova uzdali u Božje milosrđe.

NAVEDENI PRIMARNI IZVORI

Ljubljanski zbornik, 15. st., Ljubljana, NUK, sign. Slav. Sammlung, fut. 3, br. 368.

Vinodolski zbornik, poč. 15. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. III a 15.

Oksfordski zbornik, 15. st., Oxford, Bodleian Library, sign. Ms. Can. Lit. 414.

Zbornik Berčićeve zbirke, 15. st., Sankt Peterburg, GPB, sign. Bč5.

Žgombićev zbornik, 16. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. VII 30.

Grškovićev zbornik, 16. st., Zagreb, Arhiv HAZU, sign. VII 32.

---

⁴³ Premda vizije žive i dalje, usp. npr. »Oksfordski zbornik«, »Vinodolski zbornik« i dr.

Summary

(DE)COMPOSITION OF MEDIEVAL RELIGIOUS TEXTS. *SERMONES MORALES* IN THE LJUBLJANA MISCELLANY

The Croatian Glagolitic Ljubljana Miscellany from the 15th century contains a title on the margins of a folio, reading »Sermones morales«. It pertains to two texts: an adaptation of the episode of the judgment of souls from The Vision of Paul and the shortened text of the Legend of Saint Macarius. The texts are connected by a common theme, the fate of souls after death. Decomposition (and perhaps writing from memory, because the analyzed texts are based on familiar subjects), as well as the adding of appeals and explanations, in direct address of the narrator to the audience, has turned these texts almost into one, and approximated them to a sermon. Elements from the originals – from the vision and the legend – have thus been almost reduced to exempla. However, as medieval genres are not easily defined and classified, so the two texts analyzed become sermons only by the occasional »inclusion« of the narrator's/preacher's voice into the rather scanty narrative and dialogue. The stylistic features clearly show that the narrator/author was more intent on passing on religious doctrine in a comprehensive way rather than verbally ornamenting it. Two texts under the heading »Sermones morales« are examples of the typical medieval act of de-composition and re-composition of episodes or larger textual units into new structures, which may change genre, or even slip to the very margins of narrative prose to which the original texts once belonged.